सप्तदशः पाठः
१७

धेनुमहिमा

(परस्मैपदी धातु रूपाणि उकारान्तशब्दश्च)

माता पुत्रान् स्वदुग्धेन पोषयति तथा धेनुः अपि स्वदुग्धेन मानवान् पोषयति अत एव भारतीयाः जनाः तां धेनुं मातरम् इति कथयन्ति। गावो विश्वस्य मातरः। श्रीकृष्णः धेनूः अचारयत्। अतः सः गोपालः इति नाम्ना प्रसिद्धः अभवत्।

भारतीयाः धेनवः अनेकवर्णीयाः भवन्ति। तासु कपिलायाः धेनोः महत्त्वम् अधिकं भवति। मातृदुग्धानन्तरं धेनुदुग्धम् एव सर्वाधिकं सुपाच्यं, पौष्टिकं, बलवर्धकं च भवति। अतएव धेनुभिः सह मातृतुलना कृता। दुग्धात् दधिः, नवनीतं, घृतं, तक्रं, मिष्ठान्नं च जायन्ते।

तक्रेण घृतेन च प्राणरक्षकाः अनेकाः औषधयः निर्मिताः भवन्ति। भारतीयचिकित्साग्रन्थेषु धेनोः मूत्रं, पुरीषं, दुग्धं, दधि, घृतं पञ्चगव्यरुपेण वर्णितम्। गोमूत्रं अनेकासु औषधिषु अपि प्रयुक्तं भवति। गोमयेन वयं स्वगृहान् पवित्रीकुर्मः। गोमयस्य उपयोगः जैविको ऊर्वरकरूपे अधुनाऽपि क्रियते तेन शस्यानां वृद्धिः जायते।

पञ्चगव्यस्य उपयोगः मानसिकव्याधिषु, कीटनाशकरूपे गृहव्यवस्थायां, पाण्डुरोगस्य, विचर्चिकारोगस्य, प्रमेह रोगस्य, क्षयरोगस्य च निवारणार्थं भवति। अनेन सिद्धयति यत् गौः अनेकेन प्रकारेण अस्माकं मातृवत् रक्षां करोति।

विष्णोः परमधाम्नि भूरिश्रृङ्गा धेनवः न्यवसन्। भगवतः ऋषभदेवस्य चिह्नम् अपि धेनोः अपत्यं वृषभः एव। भगवतः शिवस्य वाहनोऽपि नन्दी वृषभः एव। भूपतेः दिलीपस्य अनपत्यतायाः निराकरणमपि महर्षेः वशिष्ठस्य धेनुना नन्दिन्या एव कृतम्। कामधेनुः एतादृशी गौ-रूपेण वर्णिता यस्याराधनमात्रेण मानवस्य सकलानां मनोरथानां पूर्तिर्जायते। धेनूनां गाथामाकर्ण्य वयमपि चिन्तयाम तासां कृते किमपि कुर्याम। तस्याः कृते समाजस्य उपेक्षावृत्तिः निराकरणीयाः। तद्वंशजासु धेनुषु स्व श्रद्धां प्रदर्शयाम।

उक्तञ्च –

तृणं खादति केदारे, जलं पिबति पल्वले ।
दुग्धं यच्छति लोकेभ्यः, धेनुर्नो जननी प्रिया ।।

शब्दार्थः

शब्दः	सरलार्थः	हिन्दी अर्थ
सुपाच्यं	सम्यक् पचनम्	अच्छी तरह से पचने योग्य
तादृक्	तथा प्रकारेण	उस प्रकार
पुरीषम्	गोमयम्	गोबर
पाण्डुरोगः	पीत ज्वरः	पीलिया
विचर्चिका	चेचकं रोगस्य इति नाम	चेचक
वृषभः	बलीवर्दः	बैल
अपत्यम्	पुत्रः	सन्तान
मनोरथानाम्	अभीष्टानाम्	मन की इच्छाओं का
भूरिशृङ्गा	बहवः शृङ्गा	अधिक सींग वाली
जैविक	जीवयुक्त	जीवों से उत्पन्न प्राकृतिक खाद
तक्रं	कट्वरम्	छाछ
नवनीतं	हैयङ्गवीनम्	मक्खन
ऊर्वरकं	पादपानां खाद्यं रसायनं च	खाद

अभ्यासः

मौखिकप्रश्नाः

१. **अधोलिखितानां पदानाम् उच्चारणं कुरुत -**

स्वदुग्धेन पञ्चगव्यस्य पौष्टिकम् मिष्ठान्नम्

उच्चारयति अनपत्यतायाः विचर्चिकारोगस्य

२. **अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि वदत् -**

(क) धेनुः माता कथम् अस्ति ?

(ख) वशिष्ठस्य धेनोः नाम किम् ?

(ग) गोरक्षार्थं कानि कार्याणि प्रचलन्ति ?

(घ) गोमूत्रस्य प्रयोगः कुत्र भवति ?

(ङ) पाठात् का शिक्षा मिलति ?

लिखितप्रश्नाः

१. **अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखत -**

(क) शस्यानां वृद्धि केन जायते ?

(ख) शिवस्य वाहनः कः अस्ति ?

(ग) गावो कस्य मातरः ?

(घ) कः धेनूः अचारयत् ?

(ङ) भवगतः ऋषभदेवस्य चिह्नं किम् ?

२. **अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि एकवाक्येन लिखत -**

(क) कस्याः धेनोः महत्त्वं अधिकम् अस्ति ?

(ख) पञ्चगव्यस्य नामानि लिखत ।

(ग) दुग्धात् कानि जायन्ते ?

(घ) गोमयस्य उपयोगः कुत्र भवति ?

(ङ) दिलीपः पुत्रं कथं प्राप्तवान् ?

३. **अधोलिखितशब्दानां साहाय्येन रिक्तस्थानानि पूरयत -**

श्रीकृष्णः, मातरः, कपिलायाः, दुग्धम्, गावः, सुपाच्यम्

(क) गावो विश्वस्य .... ।

(ख) .... धेनूः अचारयत् ।

(ग) परोपकाराय दुहन्ति .... ।

(घ) धेनूनां .... शिशुभ्यः पौष्टिकं भवति ।

(ङ) तासु .... धेनोः महत्त्वम् अधिकं भवति ।

४. **उदाहरणमनुसृत्य अधोलिखितपदेषु प्रथमा-द्वितीया-षष्ठीविभक्तेः शब्दान् चित्वा लिखत -**

(पूजाम्, अस्माकम्, वृक्षाः, मानवान्, आर्यसमाजस्य, नद्यः, गावः, धेनूनाम् विष्णोः, वशिष्ठस्य, दुग्ध्, ताम्, गोशालानाम्, जनाः, कृषकाः ।)

	प्रथमा	द्वितीया	षष्ठी
यथा-	धेनुः	श्लोकान्	मानवस्य
	....	....	....
	....	....	....
	....	....	....
	....	....	....

५. **भिन्नप्रकृतिकपदं चिनुत -**

(क) दुग्धम्, फलरसम्, दधिः, घृतम्।

(ख) धेनूः, गौः, सुरभिः, अजा ।

(ग) तादृक्, खादति, पिबति, यच्छति ।

(घ) मधुरम्, सुपाच्यम्, विश्वस्य, बलवर्धकम् ।

योग्यता-विस्तारः

(क) पाठविस्तारः -

भारतीये जनजीवने धेनुषु स्नेहः आदरश्च आस्ताम्। भारतीयेषु प्राचीनराज्येषु गौशालाविभागस्य व्ययस्य पृथक् प्रावधानम् आसीत्। अधुनाऽपि राज्यसर्वकारैः केन्द्र-सर्वकारेण समये-समये गौशालाकृते अनुदानं दीयते। अनेकेषु राज्येषु गौवंशवधोपरि प्रतिबन्धाः सन्ति। भारतीये संविधानेऽपि राज्यस्य नीतिनिर्देशकतत्त्वेषु गोरक्षायाः प्रावधानं वर्तते। मध्यकालीन समयात् गोहत्या प्रतिबन्धकृते अनेकानि आन्दोलनानि प्रचलन्ति। आर्यसमाजस्य संस्थापकः महर्षिदयानन्दसरस्वतिना गो करुणानिधिः ग्रन्थः लिखितः तस्मिन् धेनूनाम् उपयोगिता विषये विस्तारेण वर्णितम्। गोरक्षार्थं हस्ताक्षरम् अभियानं गोशालानां स्थापना, विश्वमङ्गलगोग्रामयात्रा आदि बहवः अभियानाः प्रचलन्ति।

राजस्थाने वर्तमानसमये अनेकाः सञ्चालिताः गौशालाः यथा -

१. श्री गोधाम महातीर्थ आनन्दवन पथमेडा सांचौर (जालौर)।

२. श्री मनोरमा गोलोक तीर्थ नन्दगांव रेवदर (सिरोही)।

३. परमपूज्यमाधवगौ विज्ञान अनुसन्धान केन्द्र नौगावां (भीलवाडा)।

संस्कृतसाहित्ये धेनु गो, सुरभिः, कामधेनुः, अर्च्या (पूज्या), विश्वस्यायु, रुद्रानां माता, वसुनां पुत्री, अदितिपुत्रानां भगिनी, सर्वदेव पूज्याः च वदन्ति। वयमपि धेनूनाम् उपकाराणि स्मृत्वा ताभ्यः प्रणामाञ्जलयः वितरामः।

(ख) भाषा-विस्तारः

दा (देना) उभयपदी (परस्मैपदस्य रूपाणि)

लट्लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः पुरुषः	ददाति	दत्तः	ददति
मध्यमः पुरुषः	ददासि	दत्थः	दत्थ
उत्तमः पुरुषः	ददामि	दद्वः	दद्मः

लोट् लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः पुरुषः	ददातु	दत्ताम्	ददतु
मध्यमः पुरुषः	देहि	दत्तम्	दत्त
उत्तमः पुरुषः	ददानि	ददाव	ददाम

लङ्लकारः

प्रथमः पुरुषः	अददात्	अदत्ताम्	अददुः
मध्यमः पुरुषः	अददाः	अदत्तम्	अदत्त
उत्तमः पुरुषः	अददाम्	अदद्व	अदद्म

विधिलिङ्लकारः

प्रथमः पुरुषः	दद्यात्	दद्याताम्	दद्युः
मध्यमः पुरुषः	दद्याः	दद्यातम्	दद्यात
उत्तमः पुरुषः	दद्याम्	दद्याव	दद्याम

लृट्लकारः

प्रथमः पुरुषः	दास्यति	दास्यतः	दास्यन्ति
मध्यमः पुरुषः	दास्यसि	दास्यथः	दस्यथ
उत्तमः पुरुषः	दास्यामि	दास्यावः	दास्यामः

धेनु (उकारान्त स्त्रीलिङ्गशब्दः)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	धेनुः	धेनू	धेनवः
द्वितीया	धेनुम्	धेनू	धेनूः
तृतीया	धेन्वा	धेनुभ्याम्	धेनुभिः
चतुर्थी	धेन्वै, धेनवे:	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः
पञ्चमी	धेन्वाः, धेनोः	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः
षष्ठी	धेन्वाः, धेनोः	धेन्वोः	धेनूनाम्
सप्तमी	धेन्वाम्, धेनौ	धेन्वोः	धेनुषु
सम्बोधन	हे धेनो !	हे धेनू !	हे धेनवः

(ख) धेनोः चित्रं दृष्ट्वा दशवाक्यानि लिखत –

१. .... ।

२. .... ।

३. .... ।

४. .... ।

५. .... ।

६. .... ।

७. .... ।

८. .... ।

९. .... ।

१०. .... ।